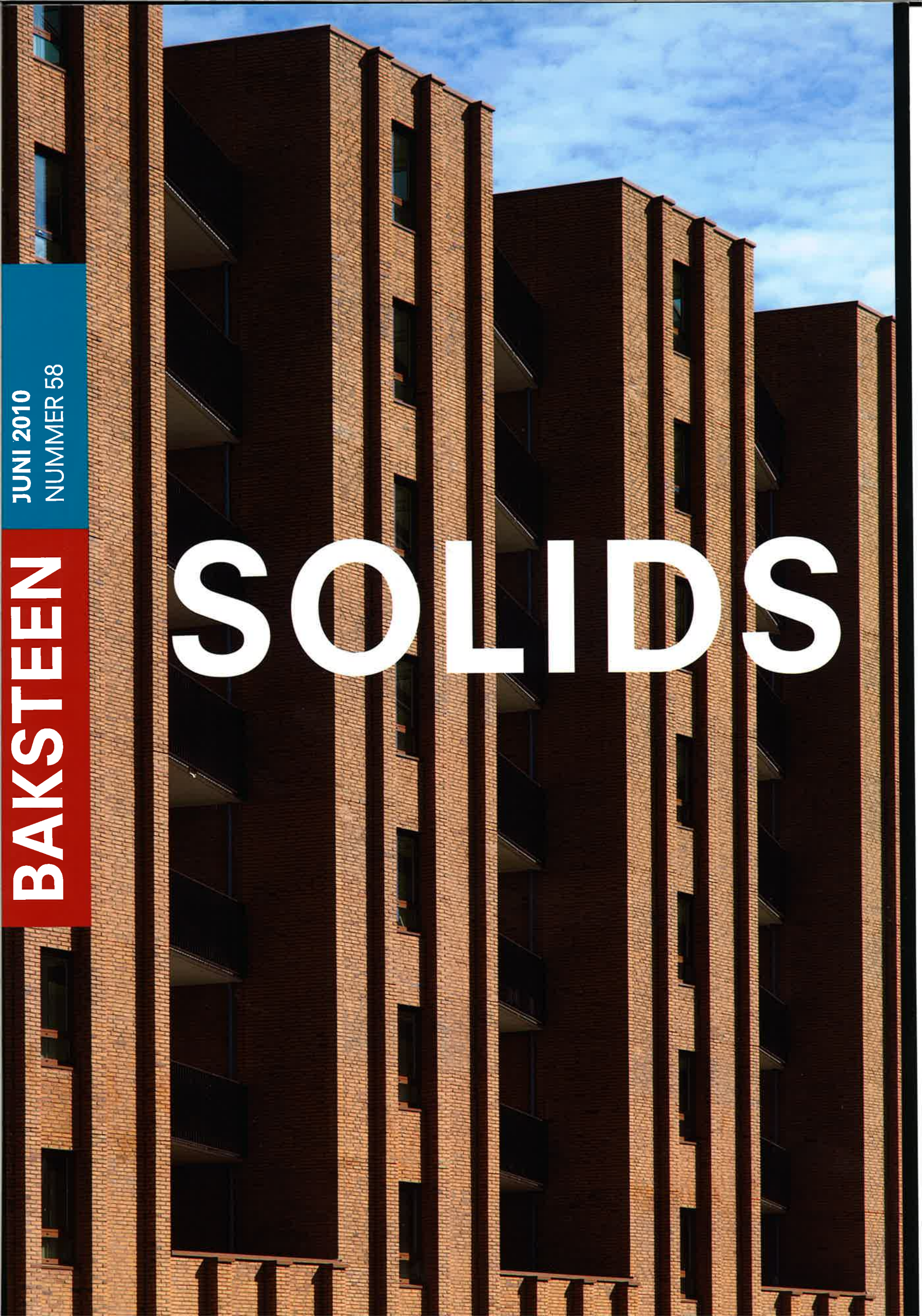

BAKSTEEN

JUNI 2010
NUMMER 58

SOLIDS

Omslagfoto: Blok 47, IJburg Amsterdam

Architecten Cie. (tenzij anders vermeld zijn de foto's in dit nummer gemaakt door Luuk Kramer, Amsterdam)

Nieuwe Kempering, Bijlmer, Amsterdam

HVDN Architecten

OPKOMST VAN HET MEGABLOCK

Realiseer je woondroom. Drie woorden die het hart van woningzoekenden ongetwijfeld sneller laten kloppen. Nergens kan het misschien beter dan in een solid. Het buzzword in de woningbouw. Een solid is bij voorkeur een heel groot gebouw dat het aan zijn gebruikers overlaat hoe die er wonen, werken of wat dan ook. Er zijn nauwelijks gegevens in de solid, maar voornamelijk mogelijkheden.

Solidliefhebbers in spe kunnen elkaar vanaf de herfst van dit jaar ontmoeten en bevragen in een Solid Experience Center dat tegen die tijd op het Amsterdamse IJburg zal openen. Zij kunnen er ook spelen met plattegronden en zich laten informeren over de kosten van hun wensen-op-maat. Want daar gaat het bij de solid om: je zet het gebouw naar je hand. De solid moet het antwoord bieden op de contemporaine vraag naar de combinatie van wonen en werken, van privé en algemene behoeften.

Zoals gezegd is de solid groot. Maar dit bouwtype is niet het enige dat een expansief gebaar maakt in de gebouwde omgeving. Ook het megablock maakt een opvallende opmars mee. Op veel plekken in het land domineren deze soms kolossale woongebouwen de lokale skyline. Verdichting is hierbij de leidraad. In sommige tuinsteden komen er tweemaal zoveel nieuwe woningen bij, dan er worden gesloopt. En dat niet alleen. Vaak neemt ook het aantal vierkante meters per woning toe, van 50 á 60 tot 90 of meer. Het megablock vormt dan de beste oplossing.

De grote woonblokken doen in weinig denken aan die van decennia geleden. De geestdodende galerijflats in de stadsuitbreidingswijken, zoals in de Bijlmer, worden vervangen door nieuwe megablocks die een brug willen slaan tussen stedelijkheid en intimiteit, tussen een openbaar en een afgesloten domein.

Voor veel van die megablocks wordt baksteen gekozen. Het lijkt een logische beslissing, omdat daarmee getransformeerde buurten, zoals tuinstad of Bijlmer, warmte en herkenbaarheid (her)krijgen. Waar verdichting onherroepelijk leidt tot de concentratie van zeer veel bewoners op een relatief kleine plek, moet de monumentale materialisering met baksteen tegelijk verzachten en aanzetten tot een goed sociaal leefpatroon.

*Jatopa-gebouw, Amsterdam
Köther Salman Koedijk Architecten*

04 DE RUBIKS KUBUS VAN DE WONINGBOUW

Flexibel, verrassend en dynamisch. In de woningbouw is de solid in opkomst. Een typisch fenomeen in de steden. Want daar willen bewoners wel een restaurant of café boven hun hoofd.

Jaap Huisman

08 DE PARADOX VAN KLEIN MAAR GROOT

Hoe de opkomst van het megablock te verklaren? Want een feit is dat zowel in getransformeerde naoorlogse wijken als op sommige Vindex-locaties het grote gebaar niet wordt geschuwd. 'Het programma vraagt erom', zeggen Köther Salman Koedijk Architecten.

Jaap Huisman

12 IN DE BESLOTENHEID VAN BINNENHOVEN

'Een bakkertje zou hier goede zaken doen', zegt de bewoonster berustend, en vervolgt te zeggen dat dergelijke voorzieningen helaas in het bestemmingsplan van Haverleij zijn verboden. 'We ontmoeten elkaar nu bij de Plusmarkt buiten het gebied.'

Een impressie van drie stand-alone megablocks.

Bart de Vries

18 TRANSFORMATIE EN VERDICHTING IN DE TUINSTEDEN

Een fenomeen dat in alle naoorlogse wijken opduikt: verdichting. Woningen worden gesloopt, maar het aantal dat terugkeert, overtreft de oorspronkelijke hoeveelheid. De tendens leidt als vanzelf naar een trend in de zo bekende tuinsteden. Megablocks verrijzen er in allerlei soorten en maten.

Jaap Huisman

22 MASTERCLASS BAKSTEEN 2010

Vooraankondiging. Inschrijving via website is geopend.

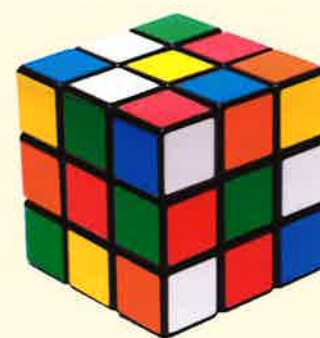
23 LEDENLIJST & COLOFON

Bij het publiceren van foto's van gebouwen in Baksteen doet de redactie haar uiterste best de namen van de betrokken architecten en/of architectenbureaus te achterhalen om die bij de foto's te vermelden. Daar waar dit niet is gelukt, verzoekt de redactie de rechthebbende architecten of bureaus contact met haar op te nemen.

DE RUBIKS KUBUS VAN DE WONINGBOUW

Jaap Huisman

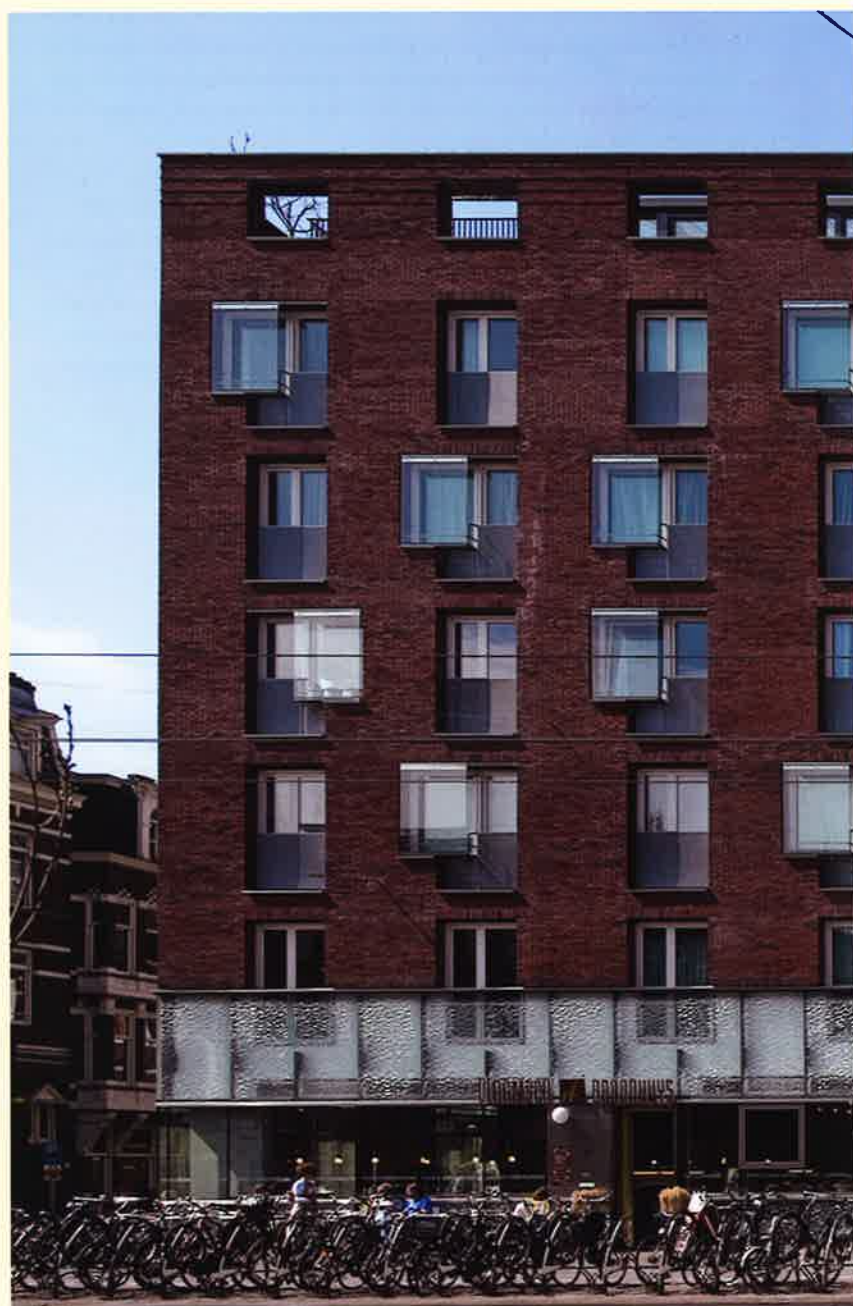
Flexibel, verrassend en dynamisch. In de woningbouw is de solid in opkomst. Een typisch fenomeen in de steden. Want daar willen bewoners wel een restaurant of café boven hun hoofd.

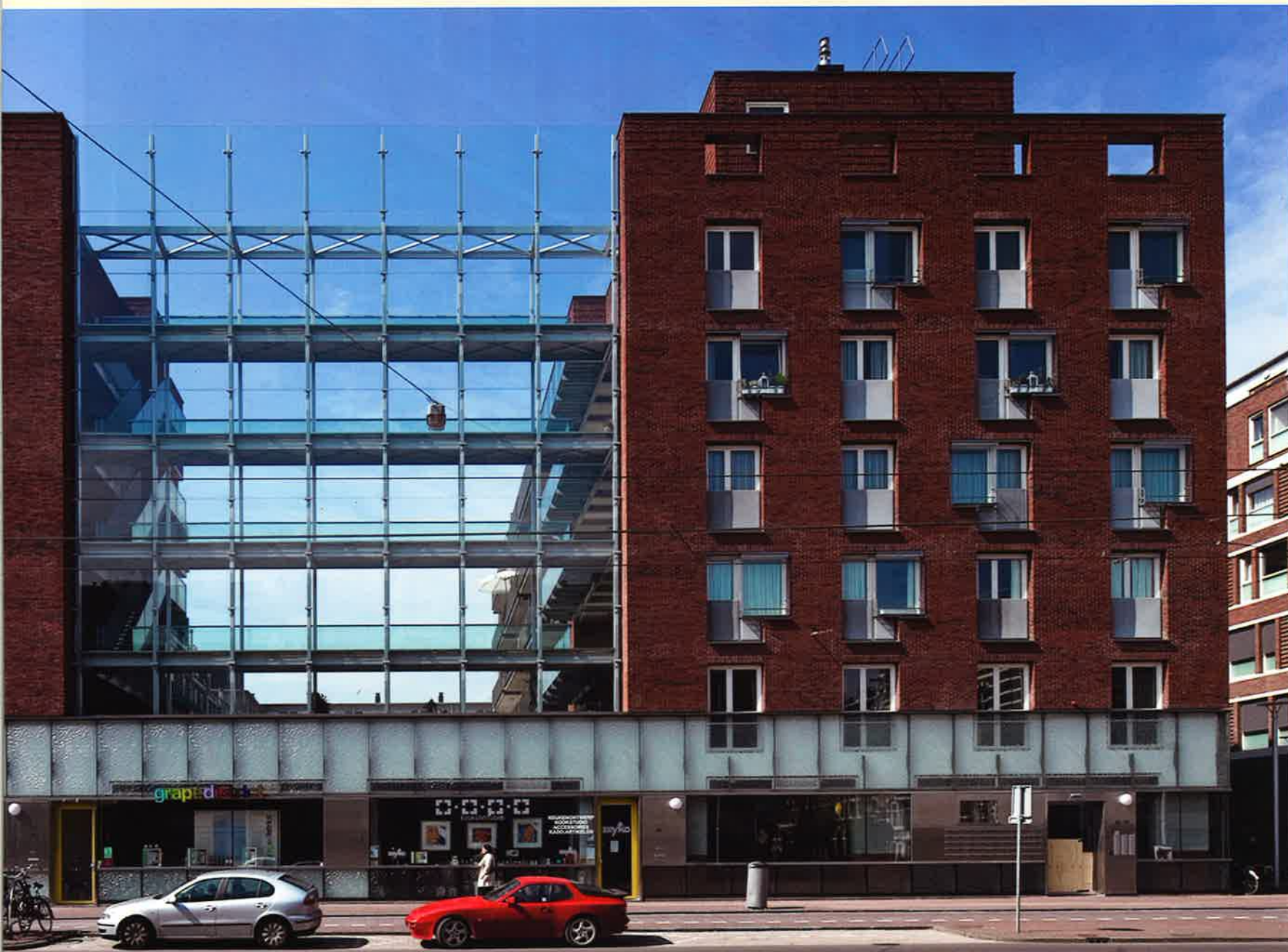

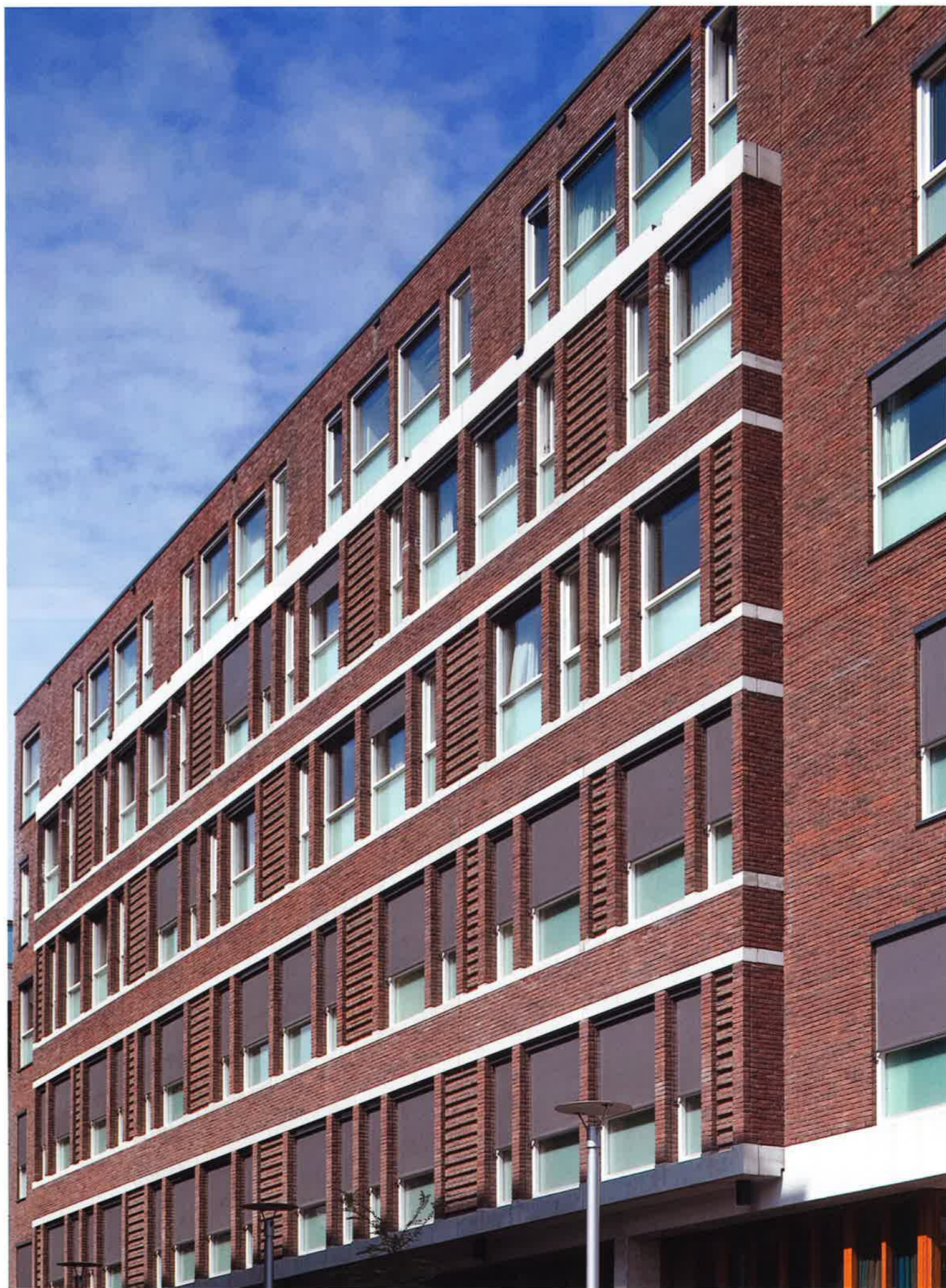
De buitenkant staat vast, de binnenkant is helemaal vrij: dat is het bijzondere aan de solid, een nieuw gebouwtype waaraan nu wordt gewerkt, onder meer bij de corporatie Stadgenoot in Amsterdam. Overigens zegt ook de 'concurrent' Ymere al een solid te hebben ontwikkeld, het complex Multifunk op het Steigereiland in IJburg. De twee solids van Stadgenoot zijn in aanbouw op IJburg en aan de Constantijn Huygensstraat. Van de laatste bestaat een maquette van het ontwerp van de van oorsprong Britse architect Tony Fretton. Fretton, die ook hoofd van de vakgroep Architectonisch Ontwerpen en Interieur aan de TU Delft is, ontwierp een monumentaal blok met baksteen muren en een sterke verticale uitstraling. Dit type gebouw is ontworpen voor de lange termijn dankzij de vrije en variabele mix van wisselende functies en met plaats voor verschillende soorten ruimten waaronder appartementen, werkruimten, een hotel, winkels, cafés en restaurants.

Eerste solids in de Constantijn Huygensstraat, Amsterdam

Architect: Tony Fretton

Eerste solids in de Constantijn Huygensstraat, Amsterdam
Architect: Tony Fretton

Woningbouw opnieuw uitgevonden

Tony Fretton Architects heeft het concept voor dit project uitgewerkt in de vorm van een reeks uitdagende ruimten, waarvan geen enkele een vast omschreven functie heeft. Deze ruimten komen in het gehele ontwerp voor in de vorm van balkons, een binnenplaats als verlenging van de straat en als buitenruimten op de bovenverdieping. Die buitenruimten worden voorgesteld als open tuinen die uitkijken over een onderhoudsarm groen dak, en bieden een intieme plek in de stad waar men zich kan afzonderen.

Met de solid wordt woningbouw in feite opnieuw uitgevonden. Het moet allerlei soorten gebruikers aankunnen, het moet ook beducht zijn voor verschillende, misschien wel concurrerende functies: het heet daarom een bestemmingsvrij gebouw. De invulling van de solid is een bijna wiskundig probleem, een Rubiks kubus (puzzel in de vorm van een kubus met elk zijvlak in een andere kleur), waarvoor de universiteit van Leuven momenteel een berekening maakt. Iedere belang-

stellende kan namelijk een bod uitbrengen op een bepaald kavel in het casco, verticaal dan wel horizontaal, breed of smal. Zo ontstaat er achter de neutrale gevel een labyrintisch cluster van ruimtes met uiteenlopende functies.

Neutrale doos

De solid moet een antwoord bieden op de vraag naar de combinatie van wonen en werken, van privé en algemene behoeften. Zzp'ers (zelfstandigen zonder personeel) zouden er belangstelling voor kunnen hebben, maar ook startende bedrijfjes die zo in een complex kunnen groeien of krimpen, als het tegenzit.

Aan de architectuur moeten duurzaamheidsdoelstellingen worden gesteld, zo vindt Stadgenoot, die moet 200 jaar meekunnen, vandaar dat Fretton is gevraagd om een neutrale 'doos' te ontwerpen met de grootst mogelijke flexibiliteit binnen. Dat stelt dus eisen aan de plaats van kolommen, de loop

van de leidingen en andere hardware die in een pand nodig is. Er wordt niet gemikt op een bepaald type gebruiker. In feite is die net zo hybride of amorf als de solid zelf. Stadgenoot weet dan ook nog niet welke mensen er op af zullen komen en evenmin welke effecten een solid zal hebben op beheer, exploitatie en onderhoud. Er kunnen hooguit uitgangspunten worden geformuleerd, zoals geluidwerende wanden en vloeren, ventilatie die op horeca is afgestemd en een goede ontsluiting.

Een typisch stedelijk blok zal de solid zijn, want juist in die omgeving is behoefte aan grote flexibiliteit en aan dynamiek. Wie de historie van de woningbouwarchitectuur ziet, zal niet verbaasd zijn over dit nieuwe hoofdstuk: want de oude pakhuizen, fabrieken en andere industriële complexen hebben de weg geëffend naar vrij indeelbare plattegronden en de combinatie van functies. De solid gaat alleen nog een stap verder – wie droomt er niet van een inpandig restaurant of café boven je hoofd of onder je voeten? ■

Multifunctioneel gebouw Multifunk, Amsterdam
ANA Architecten

DE ONWEERSTAANBARE OPKOMST VAN HET MEGABLOCK

DE PARADOX VAN KLEIN MAAR GROOT

Jaap Huisman

Hoe de opkomst van het megablock te verklaren?

Want een feit is dat zowel in getransformeerde naoorlogse wijken als op sommige Vinex-locaties het grote gebaar niet wordt geschuwd.

Het programma vraagt erom, zeggen Köther Salman Koedijk die een paar van dergelijke blokken op hun naam hebben staan. Maar er is meer...

*Fenice, Bijlmer, Amsterdam
Köther Salman Koedijk Architecten*

Ironisch detail. Zoals bekend zijn de westelijke tuinsteden in Amsterdam volgens een streng geometrisch patroon vormgegeven – de ‘Schotse Ruit’ in het jargon van de stedenbouwkundigen – waar de modernisten pur sang zich na de oorlog hebben kunnen uitleven.

Uitzondering waren een paar blokken van de architect G.L. Sarlemijn aan de Burgemeester de Vlughtlaan en de Akbarstraat, in de naoorlogse polarisatie veroordeeld vanwege de ornamentiek. Sarlemijn had zich een zuilen-galerij veroorloofd en beeldhouwwerkjes bij de ingangen.

In de kaalslag die de naoorlogse woningbouw momenteel treft, hebben uitgerekend deze woningen het overleefd en zijn ook nog eens voorbeeldig gerestaureerd. Sterker nog, ze hebben als inspiratiebron gediend voor het nieuw megablock Jatopa van Köther Salman Koedijk Architecten (KSKA). Het is niet het enige bureau dat zich laat inspireren tot het ontwerpen van een megablock. Ook hvdn architecten ontwierpen met De Albatros een nadrukkelijke aanwezigheid.

*De Albatros, Amsterdam
hvdn architecten*

Versierend detail

Bij Jatopa misten Köther en Salman iets wat zo'n groot complex identiteit kon geven, zoals bijvoorbeeld het versieren van entrees, onder- en bovendorpels met ornamenten. Door de bemiddeling van Kunst en Bedrijf werd een oud middel opnieuw geïntroduceerd: de integratie van het versierend detail in de architectuur, bevordert door de eenprocents-regeling die op nieuwbouwprojecten van toepassing is. Studio Job, bekend om zijn letterlijk loodzware designobjecten, werd gevraagd een reliëf in beton te ontwerpen waarin van alles tot leven komt, vliegtuigen, planten, beesten, maar ook plugs, injectie-naalden, pincetten en veiligheidsspelden. Een bonte verzameling is het. IJzingwekkend precies zijn de tableaux uitgevoerd in het veelgetinte beton, waardoor ze enerzijds contrasteren met de gelede architectuur en anderzijds daarin volledig opgaan. Jatopa – de naam staat voor Jan Tooropstraat – lijkt daardoor een aanwinst voor Nieuw-West, niet alleen door de kunst-toepassing van Studio Job maar ook door het architectonisch concept. Sarlemijn revisited, zou je kunnen zeggen. Want op een ingenieuze wijze zijn sociale huur, sociale koop en de duurere varianten achter een gediversifieerde gevel verstopt. Dat is de les die architecten en ook corporaties uit het verleden hebben getrokken met dergelijke megacomplexen. De mix mag niet te uitbundig zijn, de interne logistiek en ontsluiting niet te ingewikkeld. De bewoners moeten een overzichtelijke weg

kunnen afleggen van voordeur naar woning, vandaar vele portiekontsluitingen – en ja, ook de galerij is een beproefd middel. Hij ziet er anno 2010 alleen anders uit. Ton Salman laat zien hoe: kort en verstopt achter een stenen vlechtwerk met gelijke uitsparingen.

Fenice Toren, Bijlmer, Amsterdam
Köther Salman Koedijk Architecten

Beslist geen eindeloze smalle en winderige paden op achthoog die de galerijflat zo'n beroerde naam hebben bezorgd.

De Bisschoppen

Het megablock is een feit. Van Leidsche Rijn tot Arnhem, van de naoorlogse Haagse Zuid-west-wijken tot de Amsterdamse tuinsteden, vindt er momenteel een schaa sprong plaats in de vorm van meanderende wooncomplexen met een variatie tussen middelhoogbouw en woontorens die aan elkaar geschakeld zijn. Köther en Salman spelen in dat concert hun partij mee.

In een paar jaar tijd tekenden ze voor blokken met de naam Jatopa (Nieuw-West), Fenice (Amsterdam-Zuidoost), studenten-huisvesting De Bisschoppen (Utrecht Uithof) en Nachtschade (Arnhem Malburgen). In alle complexen speelt baksteen de boven-ton, nu eens gespikkeld of gevlekt zoals in Malburgen, dan weer met afwisselend doffe en glanzend zwarte stenen in de studenten-huisvesting te Utrecht. De combinatie mat zwart en glanzend zwart is ook terug te vinden in een nieuw complex naast Fenice, dat voorjaar 2010 is opgeleverd. Het is niet onopgemerkt gebleven. Fenice, bijvoorbeeld, werd genomineerd voor de architectuurprijs in Zuidoost.

Op hun bureau in Amsterdam-Noord geeft Köther een klein college over waar ze hun voorbeelden vandaan halen. Hamburg, Chicago, Venetië, maar ook klassieke West-

Nachtschade, Arnhem
Köther Salman Koedijk Architecten

De Bisschoppen SSH, Utrecht
Köther Salman Koedijk Architecten

Europese badplaatsen, Le Havre, het Amstel Hotel, de silo's, de vemen, de pakhuizen. Zijn verklaring: 'Het water vraagt om kloelke gebouwen en een heldere opzet. Dat zie je heel goed in Hamburg en Venetië. Het wordt nu op IJburg herhaald.' Overigens heeft KSKA ook daar aan een binnenhaven een enorm woningblok laten neerzetten, dat past binnen de filosofie van de archipel: grote merendeels gesloten woonblokken in de geest van Berlage die zich laten typeren als eenheid binnen verscheidenheid. De plint is ingeruimd voor winkels, horeca en bedrijven, daarboven barst het wonen los. Als antwoord op de eenvormigheid van de jaren zestig is geen enkele plattegrond hetzelfde, omdat de flexibele indeling een garantie biedt op een langere levensduur. Ook dat is een verklaring voor de opkomst van het megablock. Oorspronkelijk zouden verschillende architectenbureaus gewerkt hebben aan een woningblok op IJburg zodat op voorhand diversiteit was gewaarborgd. In de eerste fase is dat ook gelukt. Toen de markt tegengaat, hebben de consortia eieren voor hun geld gekozen: nu ontwerpt een bureau een blok en is het zaak dat dit bureau de diversiteit zelf uitvindt en toepast. Het blijkt mogelijk dankzij een hoge en hier en daar verspringende plint zodat er zich uiteenlopende bedrijfjes kunnen vestigen. Salman: 'Je moet de flexibiliteit als het ware inbouwen.'

Contrasten maken

Het water vraagt om een robuust antwoord, vinden Köther en Salman. Bij een ruime haven of een breed kanaal passen gebouwen van een imposant formaat, zoals ze hebben laten zien bij de Loodsen aan de Piet Heinkade in Amsterdam, een eigentijdse versie van pakhuizen maar dan als stapeling van appartementen. Een rauwe baksteen was ook daar het commentaar op de bestaande depots. Het is een begrijpelijke reactie. Gevels laten zich meer van een afstand beschouwen, gebouwen moeten met hun fundamenteën vaak in het water staan, zoals in Hamburg en Venetië het geval is – en dan is baksteen een voor de hand liggend materiaal. 'Je kunt met steen een mooie repetitie bereiken en de juiste aansluiting vinden bij de omgeving.' Met beton lukt dat minder en glas heeft als handicap dat het transparant lijkt maar niet is. Köther: 'Wat we willen bereiken is dat het gebouw onderdeel van het stedelijk weefsel wordt. Het moet bij elkaar gaan horen, en dan is baksteen het enige materiaal. Met baksteen kun je bovendien contrasten markeren, zoals in Jatopa is gebeurd.' Liefst scherpere contrasten dan tien jaar geleden werd voorgeschreven voor het oostelijk havengebied van Amsterdam. 'Stedenbouwkundige Adriaan Geuze

hield de architecten drie tinten baksteen voor, die op het oog van elkaar verschillen. Nu Borneo en Spoorenburg af zijn, kun je vaststellen dat de kleuren te dicht bij elkaar liggen.'

Ziedaar de verschijningsvorm, the look, van het moderne megablock. Niet eenvormig, niet monofunctioneel, maar een puzzelstuk of collage van elementen. Dat verklaart ook zijn prominente aanwezigheid in naoorlogse wijken waar de architectuur veel van hetzelfde was. Salman: 'Die wijken kenden geen hiërarchie, alles lijkt op elkaar. Bovendien ontbreken referenties. Met zo'n groot complex geef je een naoorlogse wijk een ijkpunt, dat is althans iets waar de corporaties en investeerders naar streven.' Köther vult aan: 'Wat we meekregen als referentie was dat Nieuw-West het Jordaan van de 21e eeuw moest worden. Dat wil zeggen, een extreme verdichting in een deel, het Overtoomse Veld, en juist weer meer ontspanning in een ander deel verderop.' Wat er van de Jordaan moet worden overgenomen is de

Nieuwe Kempering, Bijlmer, Amsterdam
HVDN Architecten

levendigheid op straat, de bedrijvigheid en de afwisseling tussen hoog en laag, arm en rijk. Het verschil met de Jordaan is daarentegen weer dat de parkeergarage het bindend element in een woonblok is, meestal als onderstuk van een verhoogd binnenhof. Bouwen in naoorlogse wijken is niet louter tabula rasa (onbeschreven blad), de blokken van Köther en Salman haken aan bij de bestaande situatie: bij Jatopa hebben ze moeite gedaan een school te behouden en te betrekken bij het complex. 'Want dat hoort toch tot het geheugen van de wijk. Met zijn sheddaken is het ideaal om er bedrijfjes in te huisvesten.' In Amsterdam-Zuidoost is hun Fenice de brug tussen het vernieuwde centrum, het Anton de Komplein, en de laagbouw erachter die in de plaats is gekomen van de honingraatflats. Een plint voor commerciële activiteiten moet de levendigheid op straatniveau garanderen. Dat is de eigenschap van de nieuwe megablocks: er moet een vloeiende wisselwerking ontstaan tussen het openbaar en particulier domein.

Nachtschade

Als jongetje stond Köther op het dak van een van de nu gesloopte honingraatflats en bezag een nieuw Utopia in de stedenbouw, dat uiteindelijk geen Utopia zou worden. 'Zulke mammoetgebouwen zullen er niet meer worden gebouwd, omdat er een discrepantie bestaat tussen de architectuur en de stedelijke ruimte.' De nieuwe blokken proberen juist een brug te slaan tussen stedelijkheid en intimiteit, tussen een openbaar en een afgesloten domein. Dat er dan voor baksteen wordt gekozen, lijkt een logische beslissing. Daarmee krijgt een getransformeerde buurt warmte en herkenbaarheid.

Het heeft succesvol uitgepakt in de wijk Malburgen aan de zuidoever van de Rijn in Arnhem, een van de prachtwijken uit de portefeuille van voormalig minister Vogelaar. Malburgen, indertijd ontworpen door Granpré Molière, was zoals zovele naoorlogse wijken getekend door een aaneenschakeling van portieketageflats, waarvan het merendeel gestuukt. Het openbaar groen was verwaarloosd – wat een wissel trok op beheersbaarheid en sociale veiligheid. In de Plantagebuurt breekt Nachtschade van KSKA radicaal met de versleten formule van de middelhoogbouw. De architecten hebben veel aandacht geschonken aan de overgang tussen de straat en het gebouw, en binnen dat gebouw aan de ontsluiting van de appartementen. Daar hebben de bewoners dankbaar gebruik van gemaakt. Kabouters, een afgedankte benzinepomp, klompjes aan de muur, banken en planten, men heeft zich de ruimte met veel creativiteit toegeëigend. Er was domweg plaats genoeg voor, een groot verschil met de benepen architectuur van de jaren vijftig.

Het is een stevig blok geworden, dat de concurrentie aankan met het overweldigende polder- en rivierenlandschap. Om die kloekheid te compenseren of misschien te verdoezelen, is de gevel verdeeld in hout aan de zuidkant en in een gevlekte steen aan de noordkant. Een begrijpelijke keus, want zo mooi blijft hout niet aan de noordzijde.

'De kleur van de steen is bepalend voor de sfeer en de uitstraling', zegt Pim Köther. Het stuurt ook het ontwerp, zoals bij De Bisschoppen in Utrecht waar de combinatie van matzwart en de glanzende hardgebakken strengperssteen bepalend is voor de toren. Door die harde steen konden onderdorpels onder de ramen wegblijven en

bleef de strakheid van het ontwerp intact. Zoals De Bisschoppen een bijdrage levert aan de verdichting van het centrale deel van de Uithof, doet Jatopa dat in Overtoomse Veld. Dat verklaart het verschijnsel megablock. Omdat er woningen worden gesloopt en er meer voor in de plaats moeten komen, is zo'n blok de enige oplossing. Maar het is ook het programma dat architecten die richting uitdrijft, de combinatie van wonen met winkels en bedrijfjes, de onontbeerlijke parkeergarage en soms ook de noodzaak om een buffer op te werpen tegen geluidhinder van auto of trein. Stedelijke massa, noemen planologen dat. Natuurlijk is het last but not least ook een modeverschijnsel. Uiteindelijk is dit grote gebaar het antwoord op de vertrutting van de jaren tachtig.

Het grote gebaar is opgeknipt, gefragmenteerd, verdeeld tussen hoog, laag, smal en breed, want een honderd meter uniforme straatwand valt in 2010 niet meer te verkopen.

IMPRESSIE VAN DRIE STAND-ALONE MEGABLOCKS

IN DE BESLOTENHEID VAN BINNENHOVEN

Bart de Vries

‘Een bakkertje zou hier goede zaken doen’, zegt de bewoonster berustend. Zij heeft zojuist stilgehouden bij de verslaggever die kort daarvoor dwars over het verlaten binnenhof van Kasteel Leliënhuyze is gelopen. Met de ene hand veegt ze het loshangende haar uit haar gezicht, terwijl ze nieuwsgierig omhoog blik, en vervolgt te zeggen dat dergelijke voorzieningen helaas in het bestemmingsplan van Haverleij zijn verboden. ‘We ontmoeten elkaar nu altijd bij de Plusmarkt buiten het gebied.’

Kasteel Holterveste, Haverleij, 's-Hertogenbosch
Michael Graves & Associates
Foto: Ger van der Vlugt/DAPH

Een bezoeker van Haverleij kan zich moeilijk aan de volgende ironische gewaarwording onttrekken. In bijna alle opzichten roepen Het Slot en de omringende kastelen geborgenheid en gemeenschappelijkheid binnen ‘veilige’ muren op; plekken waar mensen zich terugtrekken en ‘geheel self-supporting’ zijn. Toch ontbreken de gebruikelijke basisverzorgingsvoorzieningen geheel.

De afwezigheid van bakker of melkboer is echter niet het meest opvallende vandaag. De dag waarop de natie haar bevrijding herdenkt en zich in haar vrijheid verblijdt. Want veel meer in het oog springend is de ogenschijnlijk totale afwezigheid van bewoners van Leliënhuyze. Bevrijdingsdag moet voor hen collectief reden zijn geweest elders op zoek te gaan naar feestgewoel, want hier onder de toegangspoort verkeert alleen nog deze inwoner, die een boldekar meetrekt waarin enkele dekens met een nieuwsgierig makende zorgvuldigheid om een uitstulpend voorwerp zijn gewikkeld. ‘Dat is typisch Haverleij,’ verklaart ze ongevraagd, ‘de ene keer zit je op een zwoele avond met z’n allen gezellig bijeen en dan is het weer doodstil.’ Of ze tevreden is

hier te wonen? ‘Tevreden, tevreden ...,’ zegt ze bespiegend, ‘je moet hier passen, hè, daar gaat ‘t om.’ Vervolgens roemt ze het onbelemmerde uitzicht over het landschap vanuit haar woonkamer, precies tussen de woningen in de buitenring links en rechts van haar door.

Stilte

Sociologe Elfanie toe Laer logeerde in 2007 enige dagen in Het Slot van Haverleij. Tijdens haar verblijf observeerde ze het sociale leven van de bewoners (‘Haverleijers’) en schreef op kennislink.nl dat de 21e-eeuwse woonconsument herkenning, nostalgie, vertrouwdheid en beschutting wenst. Zij kwam tot de conclusie dat onder hen velen gevoelig zijn voor verbeelding en dat neotraditionalistische architectuur en woonomgeving antwoorden zijn op de woonbehoefte van dergelijke mensen. In haar relaas valt op hoe groot de contrasten kunnen zijn avonden waarop de bewoners van Haverleij elkaar

ontmoeten op de binnenplaatsen van hun kastelen en de dagen waarop iedereen naar zijn werk is en er een zodanig bevreemdende stilte bezit kan nemen van de binnenruimten en straatjes achter de fantasievolle bolwerken dat een aantal bewoners in de afgelopen jaren zijn koffers heeft gepakt en is verhuisd. En zo heerst er ook op deze nationale feestdag in het recentelijk opgeleverde kasteel Holterveste een verlatenheid die zich onontkoombaar aan de bezoeker opdringt, alsof de vestingbevolking en masse is gevlucht voor groter onheil dan een rationeel mens zich kan indenken. Alleen het onregelmatige metaalachtige getik van ergens van buiten het kasteel duidt op menselijke activiteit. Het blijkt naderhand afkomstig te zijn van golfers die, gestoken in veelkleurige en van ruitmotieven voorziene kleding, op een naburig veldje spelen.

Somptueus binnenterrein

Holterveste is 'een Michael Graves'. Dat wil zeggen: een eclectische herinterpretatie van de kasteeltypologie.. Dus is er een entree die als een oprijlaan aanvoelt. En een poortgebouw dat wordt geflankeerd door kloeke en hoog oprijzende gevels met een strak geordend grid van wit omzoomde ramen als schietgaten. En – natuurlijk – er zijn torentjes met spits toelopende daken op een basement waarachter in de schemering van de verlaagde parkeergarage enkele auto's glanzen. Het binnenhof van Holterveste ademt rust en op deze dag ook nog eens een bijzondere stilte. De dimensie van deze communale binnenruimte is opvallend. Het grootste deel bestaat uit een ovaal grasveld, dat vanaf de randen naar het midden toe iets afloopt, waardoor het bestrate wandelpad rondom, waaraan ook de voortuintjes

*Kasteel Holterveste, Haverleij, 's-Hertogenbosch
Michael Graves & Associates. Foto's: Ger van der Vlugt/DAPH*

van de eengezinswoningen liggen, er een ongestoord uitzicht over heeft. Kloeke en abstract gedecoreerde plantenpotten staan op regelmatige afstand van elkaar als een soort binnencirkel op het grasveld opgesteld. Het gevoel van ruimtelijkheid die het somptueuze binnenhof oproept, wordt versterkt door de eveneens grote terrassen of balkons van de woningen, waarvan sommigen aan de buitengevel van het kasteel het karakter van een borstwering hebben gekregen.

Kathedraalachtig

Zo'n 70 kilometer verderop staat een imposant megablock met een geheel andere signatuur. In de Woerdense uitbreidingswijk Waterrijk ontwierp Erna van Sambeek een massief appartementencomplex dat met één lange zijde in het water staat. Zij koos, om de gezichtsbepalende rol van het gebouw verder te accentueren, voor een doorlopend patroon in het metselwerk, uitgevoerd in twee verschillende kleuren baksteen, waarin ook een reliëf is verwerkt. Ook de diepe neggen van de wit omrande raamopeningen werken mee aan de robuuste uitstraling van het gebouw dat daarmee zeker op onontkoombare wijze in zijn omgeving is verankerd.

Aanwezig is dit gebouw met de naam Viermeren dus ontegenzeggelijk. Het monolithische karakter maakt het echter eveneens afwerend. Zelfs de Franse balkons, waarvan alle appartementen zijn voorzien, kunnen dit niet voorkomen. Het buitenleven speelt zich in dit gebouw exclusief binnen af. De exterieure geslotenheid zet zich tot letterlijk aan de voordeur voort.

Wie hier niet woont, of niet door een bekende tot een bezoek is genood, strandt onherroepelijk voor de royale geautomatiseerde glazen schuifdeuren van de entree.

P16 en P17: Poptahof (veld 7), Delft
 Architect: Molenaar & Van Winden

Wie die hindernis echter weet te nemen, belandt in een binnenruimte van enorme afmetingen, die de bezoeker op kathedraal-achtige wijze tot nederigheid brengt. Deze gapende ruimte is leeg. Erg leeg. Hoewel volgens notulen van de vereniging van eigenaren veel bewoners graag zouden zien dat de binnenruimten worden aangekleed op de wijze die de verkoopbrochure hen in het vooruitzicht stelde. Onder het hoge atrium, dat daglicht tot diep in het gebouw aanvoert, ontsluiten lift en trappen de galerijen met dubbele voordeuren, terwijl een monumentale, breed uitwaaiende trap leidt naar een op de eerste verdieping gelegen gemeenschappelijke ruimte, die voor biljart of muziekuitvoering kan worden gebruikt. Buiten loopt het gebouw vanaf het hoogste punt trapsgewijs af in de richting van de doorgaande weg in Waterrijk. Dit driemaal herhaalde getrapte verloop van telkens één verdieping bood gelegenheid voor het aanbrengen van een daktuin en dakterras op respectievelijk de derde en vijfde verdieping. Ze zijn voor bewoners van binnenuit toegankelijk. Net zo besloten is ook de vissteiger, vlak boven het water langs een deel van de zonbeschenen zijde. Opnieuw regeert hier de stilte. Als een soort abstractie van samenzijn en gezelligheid staat er op het houten plankier een eenzame plastic stoel. Het lijkt alsof het publieke leven in Viermeren aarzelt op de drempel van zich inhouden of losgaan. Een sensatie die samenhangt met de strenge ordening van de gevel en de fraaie tactiele materialisering van het metselwerk enerzijds en de koele, aan hotelgangen doen denkende stilte in de communale ruimten anderzijds.

Eén van de keramische reliëfs
Ontwerp: Christine Jetten, Foto: Massimiliano Murra

Lucht, licht en water

In Delft galmen gelukkig de schrille stemmen van skatende kinderen op het binnenterrein van 'veld 7' van de Poptahof. Dit is een combinatie van renovatie en nieuwbouw in een door flatgebouwen uit de jaren zestig gedomineerde wijk nabij het Reinier de Graaf Gasthuis. Molenaar & Van Winden architecten vernieuwden een van de bestaande hoogbouwblokken van elf verdiepingen en voegden daar laagbouw met luxe eengezinswoningen aan toe, evenals een blok zogeheten bebouwingen (beneden/boven) en een blok huurappartementen. Een direct in het oog springend verschil met de ongeïnspireerde galerijflats op de nog onaangeraakte rechthoekige verkavelingen van de Poptahof is de krachtige, aardse materialisering met roodbruine baksteen (twee verschillende soorten) die het gehele complex op vibrerende wijze in de wijk aanwezig doet zijn. Ook hier speelt het water rondom twee zijden van het complex een rol om het ensemble een beeldbepalende zelfstandigheid in de omgeving te verlenen.

Het masterplan voor de herstructurering van de Poptahof is van het bureau Palmbout Urban Landscapes, waarin Frits Palmboom en Jaap van den Bout samenwerken. Deze stedenbouwkundigen waardeerden de intrinsieke kwaliteiten van de Poptahof, zoals het groene en lommerrijke karakter en de bekende modernistische open verkaveling volgens het principe van licht, lucht en ruimte. Jaap van den Bout wilde die kwaliteiten behouden, wat mede mogelijk werd gemaakt door de keuze om de bestaande hoogbouw-

BAKSTEEN P.17

flats niet te slopen. In plaats daarvan zullen die worden 'heruitgevonden' en zal meer variatie worden toegevoegd in de vorm van beschutte hoven met een intiem karakter. Door het park van de Poptahof als centraal element te nemen, ontstaat er een nieuwe verhouding tussen de semi-openbare hoven en de openbare groene ruimte, die beter met elkaar worden verweven.

Omhelzing

De renovatie en nieuwbouw door Molenaar & Van Winden is daarmee het eerste resultaat van de beoogde transformatie van de Poptahof die in totaal 15 jaar zal duren. De Delftse architecten creëerden tussen de gerenoveerde hoogbouw en de nieuwe woonblokken een aantrekkelijk binnenhof dat aan twee zijden toegankelijk is, onder andere via een hellende loopbrug. Enkele oudere bomen, waarvoor in het woondek boven de parkeergarage ruimte bleef uitge-

spaard, echoën het groen van het oorspronkelijke stempelpatroon van de Poptahof. Waar de bewoners in de vroege jaren zestig hun 'buiten' op de grasveldjes tussen de flatgebouwen moesten vinden, kunnen zij nu kiezen voor openbare ruimten binnen de koesterende omhelzing van de in een rechthoek geschakelde bouwblokken. Molenaar & Van Winden vroeg kunstenaar Christine Jetten keramische reliëfs te maken voor zowel de buiten- als binnengevels. Zij ontwierp daarvoor een soort handschrift dat soms lijkt op fantasieletters en dan weer puur decoratief is. Het is verleidelijk in de mengvorm van beide een mogelijke inspiratie te zoeken in de samenstelling van de huidige bewoners van de wijk waarin buitenlanders sterk vertegenwoordigd zijn. Het resultaat bestaat uit verdiepinghoge panelen waarop de decoraties zijn aangebracht, die wat kleur betreft mooi harmoniëren met de bakstenen penanten en het dito lijstwerk en helpt de afwisseling van gevelvlakken en volumes leesbaar te maken. ■

TRANSFORMATIE EN VER IN DE TUINSTEDEN

Jaap Huisman

Het is een fenomeen dat in alle naoorlogse wijken opduikt: verdichting. Woningen worden gesloopt, maar het aantal dat terugkeert, overtreft de oorspronkelijke hoeveelheid. De tendens leidt als vanzelf naar een trend in de zo bekende tuinsteden. Megablocks verrijzen er in allerlei soorten en maten.

Hof van Osdorp, Amsterdam
Van Wylick Architecten

De tuinstad is dood, leve de tuinstad, zo heette in 2003 een studie van STAWON naar de grootschalige herinrichting van de naoorlogse woonwijken.

De onderzoekers richtten zich op drie wijken, Klein Driene in Hengelo, Broersveld in Nijmegen en Poptahof in Delft. Dit hadden overigens voor hetzelfde geld ook andere wijken kunnen zijn, want het barst in Nederland van dergelijke wijken – het grootste deel van de woningvoorraad is immers na de Tweede Wereldoorlog neergezet. De tuinsteden waren in die periode de ideale oplossing voor het snel en goedkoop bouwen om te voorzien in een enorme woningbehoefte. Dat ideaal is na vijftig jaar echter omgeslagen in een teleurstelling: teveel identieke woningen en een demografische monocultuur. Omdat er indertijd te snel is gebouwd, laat de kwaliteit te wensen over. Lagen de wijken aan de rand van de stad, tegenwoordig maken ze deel uit van de netwerkstad. Gemeenten en corporaties kunnen het zich dus niet veroorloven ze links te laten liggen. Vooral het imago van de naoorlogse stadswijk heeft een nieuwe impuls nodig, zodat bewoners zich weer kunnen identificeren met hun omgeving.

De onderzoeksteams die zich over de drie wijken bogen, gedroegen

zich als chirurgen boven een patiënt met het doel de zieke beter te maken. De keus lag grofweg tussen transplantatie of oplappen. Conditioneel slecht zijn die wijken niet, maar beter moet kunnen. Voor Klein Driene stelden ze voor de tuinstad opnieuw te interpreteren door de openbare ruimte als park op te vatten en meer differentiatie in de woningbouw aan te brengen. In Broersveld lag de nadruk op een verbetering van de parkeerfaciliteiten en enerzijds verdichting anderzijds verdunning. Op Poptahof werd een creatieve stormloop losgelaten met als doel de naar binnen gerichtheid van de wijk te veranderen om zo het woonklimaat op te vijzelen.

Soms stelden de onderzoekers acupuncture voor, zoals in Broersveld, dan weer waren de voorstellen fors: een verzwaarde bebouwing aan de randen in Delft en een nieuwe identiteit voor het openbaar gebied. Want dat is doorgaans de makke van de tuinsteden: het groen is te weinig geaccentueerd, de parken te amorf. Hengelo zou bijvoorbeeld gebaat zijn bij een groene zone waarin voorzieningen worden gestrooid. In alle wijken moeten de plattegronden van de woningen worden aangepast, door verticaal of horizontaal samenvoegen, het aanbouwen van gevels en het uitbouwen aan het casco.

DICHTING

Tweemaal zo groot, tweemaal zo veel

Hoe immens de opgave is, schetst Gerard Anderiesen van Stadgenoot, een van de grootste woningbouwverenigingen in Amsterdam, met veel bezit in de westelijke tuinsteden. Stadgenoot participeert in het consortium Far-West, maar is zelf ook actief bij de herstructurering. Onder de noemer Parkstad worden er van de 45 duizend huizen 13 duizend gesloopt. Daar komen er 24 duizend voor terug. 'Die zijn twee maal zo groot en het zijn er bijna twee keer zo veel.' Want de woninggrootte schiet omhoog van standaard 50 à 60 vierkante meter naar 90 of meer. De aantallen wijzen op een fenomeen dat in alle naoorlogse wijken opduikt: verdichting. En omdat dat vaak alleen mogelijk is door stapeling, verspringen de tuinsteden de laatste jaren

van rijen portieketagewoningen in hoogte door woontorens en middel-hoogbouw, bijna steevast uitgevoerd in allerlei tinten baksteen. Want ook dat bepaalde het monotone aanzien van de wijken, het suffe metselwerk in een bruinrijze kleur.

Sloop en herbouw dus, maar ook samenvoeging van woningen en verkoop is de operatie die de consortia uitvoeren. Daarbij streven ze naar een mix van sociale huur, sociale koop en het duurdere segment. Vaak is dat aan de nieuwe blokken niet af te lezen, geschikt als ze zijn rondom een parkeerdek op het binnenterrein; het grote verschil met de vroegere structuur is dat er veel meer ontsluitingen zijn, want als de woningbouwverenigingen een ding hebben geleerd, is het dat goed beheer en exploitatie de sleutels tot een verbeterd leefklimaat zijn. In veel gevallen waakt dan ook een huismeester over een complex.

Scala, Amsterdam

Faro Architecten

Anderiesen legt uit waarom de herstructurering zo nodig was. 'Na de oorlog waren dit de wijken waar de lagere middenklasse neerstreek. Op den duur trokken de kinderen weg, maar bleven de ouderen er wonen. De samenstelling van de bevolking veranderde. De ouderen begonnen te klagen over het trappen lopen, omdat een lift in de woning ontbrak, de nieuwkomers kwamen uit Marokko of Turkije. Grote gezinnen persten zich in te kleine appartementen. In sociaal opzicht botste het. Er moest domweg wat gebeuren.'

Het is een bekend verhaal dat wordt onderbouwd door de realiteit. Door de kleine woningen is er meer overlast van hangjongeren, daarnaast wreekt zich een tekort aan voorzieningen. De tuinstad dreigde, met andere woorden, een kruitvat te worden, waar het eerst een oase van rust en groen in de stad was.

Anonieme onderkant

Sommigen leggen de schuld bij het stedenbouwkundige patroon dat stadbouwmeester Van Eesteren voor de westelijke tuinsteden bedacht – de open verkaveling, de lage flats tussen het groen die afrekenden met het gesloten bouwblok van Berlage. Dat werkte in een tijd van sociale cohesie in de wederopbouwtijd, maar bleek later een bezwaar. Anderiesen: 'Een probleem is de plint. Onderin de flats zitten bergingen, waardoor de straat een anonieme onderkant heeft. Een goede aansluiting van de woning op de tuin ontbreekt, bovendien is die tuin ook nog openbaar gebied.' Door dat openbaar groen uit te ponden aan bewoners en trappen te plaatsen, zoals is gebeurd in de Vier Heemskinderenstraat, krijgt de buurt zijn eigen verantwoordelijkheid voor het gebied, letterlijke en figuurlijke betrokkenheid. Verder zijn er liften geplaatst, zodat ouderen er langer kunnen wonen. En dan zijn er de gezonde delen waarvoor renovatie al voldoende is. 'De Dudok-buurt in Geuzenveld sloop je niet, maar probeer je in verbeterde staat te verkopen aan de bewoners. En de Akbarstraat en Burgemeester de Vlugtlaan zijn door hun meer versierende architectuur zo afwijkend dat we die ook graag behouden. Dat is een staaltje Bossche School die je verder nergens in de wijk tegenkomt.'

De corporaties laten zich bij de overwegingen van sloop en behoud leiden door de wensen van de bewoners die te kennen hebben gegeven in hun vertrouwde omgeving te willen blijven. 'Ondanks alles zijn de bewoners gehecht aan hun omgeving. Tot dusver zijn het voornamelijk de mensen uit Nieuw-West die daar woningen kopen, terwijl de overloop uit de binnenstad achterblijft, zeker voor de wijken die voorbij de Ring A10 liggen. Men wil graag doorschuiven naar de nieuwbouw omdat de prijs/kwaliteitverhouding in orde is. Vroeger was er meer een uittocht uit de wijk omdat er niet voldoende koopwoningen beschikbaar waren.' Dat is veranderd, ook aan die eenzijdigheid is gesleuteld. De architectenbureaus Dam en ONX ontwierpen Meer en Oever, gestoken in een dieprode baksteen, in de geest van Nieuw-West maar met torentjes op de kop. De verspringende gevel en de toegankelijke begane grond breken met de anonimiteit, maar minstens zo belangrijk is de mix van sociale huur, koop, vrije sector en zorggroepswohnungen die doorstroming in de wijk, misschien wel binnen een complex garandeert. Dat is de nieuwe filosofie van de tuinsteden.

Massieve wand

Uitgangspunt voor de herstructurering blijft toch de zogeheten Schotse Ruit die uit een onderzoek van architectuurhistorica Anna Vos naar de uitgangspunten van Van Eesteren naar voren kwam. 'Hij tekende velden die je vrij laten om aan de slag te gaan', zegt Anderiesen. In de plannen voor de metamorfose van de tuinsteden die al in 1993 op tafel verschenen, werd aangegeven in welke richting de bebouwing moest gaan: verzwaren van de randen en een meer ontspannen woningbouw in het hart. Dat begint zich nu te manifesteren. De grote woonblokken staan langs de assen of langs de A10, waar ze tegelijk een geluids-

Hof van Osdorp, Amsterdam

Van Wylick Architecten

Hof van Osdorp, Amsterdam

Van Wylick Architecten

barrière vormen, zodat de zichtlijnen via doorgangsroutes en singels zoveel mogelijk gespaard blijven. Een opvallend megablock is Scala van Faro Architecten in de Kolenkitbuurt, dat een massieve wand vormt langs de spoorlijn. De witte en oranje kozijnen steken scherp af bij de diepbruine baksteen. Het is architectuur die je gewoon niet over het hoofd kunt zien.

Er is geleerd van verkeerde beslissingen bij de stadsvernieuwing, bijvoorbeeld in Amsterdam-Oost maar ook in het Oude Westen van Rotterdam, waar in de jaren tachtig het oorspronkelijke stratenpatroon werd opgegeven ten gunste van half open hofjes en slingerende wegen. Anderiesen: 'Zo'n uitspraak is over Nieuw-West niet gedaan en is daar niet zo makkelijk omdat het om een open verkaveling gaat. Ik vind wel dat je het karakter van de wijk zoveel mogelijk moet bewaren en dus ook het stratenpatroon moet respecteren.' De keuzes worden in de westelijke tuinsteden daarom op gebiedsniveau gedaan, zodat er verschillen zijn tussen Overtoomse Veld en de rand van de Sloterpas (Meer en Oever). In het laatste gebied zwaait het stedenbouwkundig bureau Kuiper Compagnons de scepter en streeft naar een samenhangend geheel, terwijl in een wijk ernaast het regime juist losser is. Er is dus beslist sprake van een breuk met het oorspronkelijke stedenbouwkundige grid. 'We zitten niet te wachten op een tweede Van Eesteren', concludeert Anderiesen. Als reactie op zijn ontwerp is Nieuw-West gevuld met kloeke gebouwen rond binnenhoven, woningen met terrasjes aan de straatkant of een trap zoals je die ook in de grachten-gordel kunt tegenkomen. Gerenommeerde architecten, zoals Claus en Kaan, Wiel Arets, MVRDV en Micha de Haas hebben zich kunnen uitleven in complexen met verbeeldingsvolle namen als Aquamarijn, Cadiz of Hof van Osdorp. Een enkele parel uit 1954, de Verfdoo van de architect Albert Warmers, is zorgvuldig gerestaureerd. Want er is ook nog zoiets als het geheugen van een stadsdeel dat moet worden gekoesterd.

VOORAANKONDIGING

MASTERCLASS BAKSTEEN 2010

Op 30 september 2010 vindt voor de achtste keer de MasterClass Baksteen plaats. Doel van de MasterClass is uitwisseling van kennis, inzicht en ervaring over baksteenmetselwerk onder de inspirerende leiding van twee gelouterde masters in baksteen-architectuur.

Foto: KNB

Dit jaar zijn dat **Hans Ruysenaars** (Hans Ruysenaars architecten) en **Jos van Eldonk** (Soeters Van Eldonk Architecten). De MasterClass vindt plaats in samenwerking met de BNA-academie.

Voor een optimale interactie met de deelnemers werd vorig jaar voor het eerst gekozen voor een opzet waarbij de deelnemers daadwerkelijk met elkaar aan het werk gaan met een door de masters opgestelde ontwerp-opdracht. Gezien de zeer positieve reacties wordt deze formule dit jaar voortgezet. De uitwerking in groepjes van een door de masters geformuleerde ontwerp-opdracht neemt een belangrijk deel van de dag in beslag. De masters begeleiden de opdracht en geven in een presentatie hun visie op het thema. Aan het eind van de dag worden de uitwerkingen gepresenteerd en bediscussieerd. In de MasterClass komen zowel de esthetische uitgangspunten als de technische mogelijkheden aan bod.

KNB organiseert de MasterClass Baksteen speciaal voor talentvolle architecten met enige jaren ervaring bij een Nederlands architectenbureau en beoogt daarmee een bijdrage te leveren aan de kwaliteit van de gebouwde omgeving.

Het aantal mensen dat kan deelnemen aan de MasterClass Baksteen is beperkt. Aanmeldingen worden daarom in volgorde van binnenkomst behandeld.

Datum: 30 september 2010

Locatie: KNB, Velp

Deelnemers: maximaal 30

Kosten: BNA-leden: € 75,00 / niet BNA-leden: € 125,-

Voor deelname aan deze MasterClass mogen architecten 6 PBO-uren rekenen.

Aanmelden: via www.bna-academie.nl

LEDENLIJST

BAKSTEEN is een uitgave van de gehele Nederlandse baksteenindustrie, verenigd in het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB).

Steenfabriek Biezeveld B.V.
Kerkdriel, tel. (077) 474 29 20

Caprice Holding B.V.
Angeren, tel. (088) 010 31 00
• BV Steenfabriek Huissenswaard,
Angeren, tel. (088) 010 31 00

CRH Clay Solutions
Neer, tel. (0475) 51 81 00
• CRH Buggenum,
Buggenum, tel. (0475) 59 16 66
• CRH De Bylandt,
Lobith-Tolkamer, tel. (0316) 56 62 33
• CRH Façade Beek,
Beek (L.), tel. (046) 437 28 28
• CRH Joosten Kessel,
Kessel (L.), tel. (077) 462 80 00
• CRH Joosten Wesseem,
Wesseem, tel. (0475) 56 24 46
• CRH Nuth,
Nuth, tel. (045) 524 43 21

Daas Baksteen Zeddam B.V.
Azewijn, tel. (0314) 65 16 44
• Daas Baksteen, Steenfabriek De Nijverheid
B.V., Azewijn, tel. (0314) 65 16 44
• Daas Baksteen, Steenfabriek De Vlijt B.V.
Winterswijk, tel. (0314) 65 16 44
• Daas Baksteen, Steenfabriek De Volharding
B.V., Azewijn, tel. (0314) 65 16 44

Baksteen Helden B.V.
Helden-Panningen, tel. (077) 306 04 95
• Steenfabriek Engels Helden B.V.
Helden-Panningen, tel. (077) 306 04 95
• Steenfabriek Engels Oeffelt B.V.
Oeffelt, tel. (0485) 36 14 44

'St. Joris' Keramische Industrie B.V.
Beesel (L.), tel. (077) 474 01 00

Steenfabriek Klinkers B.V.
Maastricht, tel. (043) 347 83 33

Steenfabriek Linssen B.V.
Kerkrade, tel. (045) 541 12 22

Steenfabriek 'De Rijswaard' B.V.
Aalst (Gld.), tel. (0418) 55 22 21

Rodruza B.V.
Nijmegen, tel. (024) 322 49 60
• Rodruza – Steenfabriek Rossum B.V.
Rossum (Gld.), tel. (024) 322 49 60
• Rodruza – B.V. Steenfabriek 'De Zandberg',
Gendt, tel. (0481) 42 71 22

Steenindustrie Strating B.V.
Oude Pekela, tel. (0597) 61 39 20

Vandersanden B.V.
Spijk, tel. (0316) 56 64 00
• B.V. Steenfabriek Hedikhuizen,
Hedikhuizen, tel. (0316) 56 64 00
• B.V. Steenfabriek Spijk,
Spijk, tel. (0316) 56 64 00

Steenfabriek Vogelensangh,
Deest, tel. (0487) 51 24 59

Wienerberger B.V.
Zaltbommel, tel. (0418) 59 71 11
• Wienerberger Steenfabriek Bommel,
Haalderen, tel. (0481) 46 39 24
• Wienerberger Steenfabriek Doorwerth,
Doorwerth, tel. (026) 339 29 84
• Wienerberger Steenfabriek Erlecom,
Erlecom, tel. (024) 663 20 36
• Wienerberger Steenfabriek Haaften,
Haaften, tel. (0418) 59 73 01
• Wienerberger Steenfabriek Heteren,
Heteren, tel. (026) 472 20 14
• Wienerberger Steenfabriek Kijfwaard Oost,
Pannerden, tel. (0316) 37 95 70
• Wienerberger Steenfabriek Kijfwaard
West, Pannerden, tel. (0316) 37 95 70
• Wienerberger Steenfabriek Nuance,
Afferden (L.), tel. (0485) 53 12 36
• Wienerberger Poriso Brunssum,
Brunssum, tel. (045) 563 52 33
• Wienerberger Steenfabriek Schipperswaard,
Echteld, tel. (0344) 61 36 56
• Wienerberger Steenfabriek Thorn,
Thorn, tel. (0475) 56 12 55
• Wienerberger Steenfabriek Wolfswaard,
Opheusden, tel. (0488) 44 33 67
• Wienerberger Steenfabriek Zennewijnen,
Zennewijnen, tel. (0344) 61 36 56

COLOFON

Uitgever
Koninklijk Verbond van
Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB)

Redactie
Ewald van Hal
Jaap Huisman
Bart de Vries

Inhoudelijke coördinatie en productie
Hollander van der Mey / MS&L, Voorburg

Fotografie
Tenzij anders vermeld zijn alle foto's
in dit nummer van Luuk Kramer

Vormgeving en opmaak
studio@arnogeels.nl (Den Haag)

Lithografie en druk
Veenman Drukkers, Rotterdam

Redactie-adres
Florijnweg 6
Postbus 153
6880 AD VELP (Gld.)
T +31 (0) 26 384 56 30
F +31 (0) 26 384 56 31
E knb@knb-baksteen.nl
I www.knb-baksteen.nl

Adreswijziging of verzoek om toezending
richten aan het Koninklijk Verbond
van Nederlandse Baksteenfabrikanten,
Postbus 153, 6880 AD VELP (Gld.)

ISSN 0925-5923

Baksteen is het vakblad van het Koninklijk
Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikan-
ten (KNB) en verschijnt in controlled distribu-
tion tweemaal per jaar. Het blad biedt infor-
matie over de baksteenindustrie en belicht
trends in en opvattingen over baksteen en
architectuur. Het wordt toegezonden aan
architecten(bureaus) en stedenbouwkundi-
gen, tuin- en landschaps-architecten,
opdrachtgevers in de bouw, ONRI-leden,
centrale en lagere overheidsinstellingen,
aannemers (AVM- en B&U-leden Bouwend
Nederland), HIBIN-leden, onderwijsinstel-
lingen en researchinstututen, (vak) pers en
relaties van KNB.

Koninklijk Verbond —
van Nederlandse —
Baksteenfabrikanten —

BAKSTEEN is het vakblad van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB) en verschijnt in controlled distribution tweemaal per jaar. Het blad biedt informatie over de baksteenindustrie en belicht trends in en opvattingen over baksteen en architectuur.